

VERESS EMŐD

Márai és a Messiás – megjegyzések az 1933. év német jogtörténetéről¹

Márai and the Messiah – Notes on the German Legal History of the Year 1933

Abstract: The study notes that Sándor Márai's Berlin report of January 1933 ("Messiah in the Sportpalast") appeared one day before Adolf Hitler's appointment as chancellor, at a turning point in German legal and political history. According to the author, Márai identified with remarkable precision the operational logic of the dictatorship then in formation. The article shows that National Socialism presented itself not only as an ideological system but also as a sensory, theatrical form of mass mobilization: sound, rhythm, spectacle, discipline, and collective ecstasy produced an experiential sense of "belief". It further argues that the leader cult functioned as a surrogate religion, displacing political deliberation with ritual, proclamatory speech and personal loyalty, while the crowd and paramilitary presence served as instruments of intimidation. The study connects these observations to the legal transformations of 1933, including the suspension of civil liberties, the enabling of mass arrests, the removal of effective parliamentary oversight, and the statutory consolidation of party-state fusion. It concludes that Márai is an especially significant witness because he analysed not the content of propaganda but the mechanisms through which it operated, and, from this early encounter, he inferred the logic of subsequent violence and war.

Keywords: leader cult, propaganda, emergency legal order, enabling act, Sándor Márai, Hitler

Összefoglaló: A tanulmány Márai Sándor 1933. januári berlini tudósítása (*Messiás a Sportpalastban*) a német jog- és politikatörténet fordulópontja, Hitler kancellári kinevezése előtt egy nappal jelent meg. A szerző szerint Márai rendkívüli pontossággal azonosította a készülő diktatúra működésmódját. Bemutatja, hogy a náciizmus nemcsak eszmerendszerként, hanem érzeki, színpadi tömeghatásként jelent meg: hang, ritmus, látvány, fegyelem és kollektív ekstázis hozta létre a „hit” élményét. Rámutat arra is, hogy a vezérkultusz valláspótlékként működött: a politikai vita helyét rítusok, kinyilatkoztatások és személyi hűség foglalta el, miközben a tömeg és a félkatonai jelenlét a megfélemlítés eszközüvé vált. A tanulmány ezt a tapasztalatot összekapcsolja az 1933-as jogi átalakításokkal: a szabadságjogok felfüggesztésével, a tömeges letartóztatások lehetőségének megteremtésével, a parlamenti ellenőrzés kiiktatásával és a pártállami összefonódás törvényi rögzítésével. Végül azt a következtetést vonja le, hogy Márai azért különösen fontos tanú, mert nem a propaganda tartalmi kérdéseit, hanem a „hogyan hat”, „hogyan működik” mechanizmusát írta le, és ebből a korai élményből a későbbi erőszak és háború logikájára is következtetett.

Kulcsszavak: vezérkultusz, propaganda, rendkívüli jogrend, felhatalmazási törvény, Márai Sándor, Hitler

1 A tanulmány a szerző készülő, *Nürnbergi esszék* című kötetének egyik tervezett fejezete.

„A méltatlanul sötétnek vádolt középkor helyébe az igazán sötét jelenkor köszönt be, s alaposan elterpeszkedik. A középkor sötétjében a hit és a kétely világított, de az újkor sötétjében csak az elektromosság világít, ami nem ugyanaz.”

(Márai Sándor, 1933)

1. Alapvetés

Márai Sándor a weimari köztársaság utolsó másodperceiben, 1933 januárjában, sőt, február közepéig Németországban járt.² Január végén a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt egyik rendezvényén vett részt, és arról újságíróként tudósított. Olyan tudósítás született meg (*Messias a Sportpalastban*), amely jogtörténeti szempontból is releváns. Márai szövege hátborzongatóan pontos láttelel a német politikai állapotokról, és ugyanakkor jóslat, a teljes nemzetiszocialista mozgalom élveboncolása. Valójában nem is jóslat, hanem inkább a megtapasztalt, érzékelt jelen szerkezetéből vont le következtetéseket. Márai ekkor 32 éves volt; cikke 1933. január 29-én, vasárnap jelent meg az *Ujságban*.³

Másnap, 1933. január 30-án, hétfőn Hindenburg a 43 éves Hitlert kancellárrá nevezte ki;⁴ február 1-jén feloszlatták a Reichstagot és új választásokat rendeltek el; február 27-én történt a Reichstag-tűz Berlinben; a Reichstag-tűzre adott azonnali jogi reakcióként február 28-án „A nép és állam védelméről” szóló elnöki szükségrendelet⁵ felfüggesztette az alapvető szabadságjogokat, megnyitotta az utat a tömeges letartóztatásokhoz; március 5-én megtartották a Reichstag-választást, és a náciaknak lett a legnagyobb frakciója; márciusban megnyílt az első koncentrációs tábor Dachauban, ekkor még „csak” a politikai ellenfelek számára; március 23-án elfogadták a felhatalmazási törvényt (*Ermächtigungsgesetz*)⁶, amely a végrehajtott hatalom javára felszámolta

2 Mészáros, 2024, 218.

3 Márai, 1933a, 5. Az újságcikk műfajának tragédiája, hogy ez a rendkívüli szöveg Diana sós-borszeszreklámmal („influenza járványnál tudják az emberek palotától kunyhóig, hogy minden-nemű meghűlésből eredő fájdalom csillapítására, toroköblítésre, náthánál belelegzésre, fejfájásnál borogatásra, szaggatásnál dörzsölésre, azonkívül belsőleg is cukorra cseppentve páratlan hatású...”), valamint Anacot-reklámmal („nátha, influenza, grippe ellen véd”) jelenik meg egy oldalon. Végül is január volt. Egy ugyanazon az oldalon található másik cikk szerint „Cifra Gyuri tízesztendő s fiúcska” a világ egyik legnagyobb zongoristájának mutatkozik. Legalább ez beváltott ígéret: Cziffra György valóban rendkívüli zongoraművész lett (1921–1994). 1950-ben Cziffra családjával ki akart szökni Magyarországról, de börtönbe zárták, és 1953-as szabadulásáig többek között a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem (a mai Miskolci Egyetem) kampuszának felépítésén kényszerült dolgozni.

4 Ekkor még csak két náci minisztere volt a kormánynak (Frick és Göring); márciusban Goebbels propagandaminiszter lett; a nem náci miniszterek fokozatosan kiszorultak (1933–1937). Vö. Sandkühler, 2025, 114–118.

5 „Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat”, RGBl. 1933 I, 83.

6 „Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich”, RGBl. 1933 I, 141.

a hatalommegosztást; áprilisban elkezdődött a zsidó üzletek bojkottja és a zsidók kizárása a közszolgálatból (ideértve az egyetemi tanárokat, bírákat, állami üzemek alkalmazottjait is⁷); májusban felszámolták a szakszervezeteket; május 10-én lezajlott egy nagy náci könyvégetés; június 22-én betiltották a Szociáldemokrata Pártot, majd július 14-én bevezették az egypártrendszer⁸; ugyanaznap megszületett a sterilizációs (az örökletesen beteg utódok megelőzéséről szóló) törvény⁹; november 12-én népszavazás erősítette meg a Népszövetségből való kiválást és az egypártrendszer⁸; december 1-jén megszületett a párt és az állam egységéről szóló törvény.¹⁰ Németországban 1933 a *Machtergreifung* (a hatalomátvétel) és a *Gleichschaltung* (a társadalom és az állam „egységessítése”, uniformizálása) éve... A weimari alkotmányt formálisan nem helyezték hatályon kívül, de az alkotmányos rendet alapjaiban formálták át.

Hitler kancellári kinevezését 1933. január 30-án a „nemzeti egységnek” és a „rend helyreállításának” retorikájával igazolták, mintha a weimari válság („az állam mint karnevál”¹¹) ilyen korrekcióval lezárható lenne; a gyakorlatban azonban ekkor indult meg a hatalmi gépezet kulcspontjainak – mindenekelőtt a belügy és a rendészeti apparátus – fokozatos elfoglalása. A február 1-jei Reichstag-feloszlatást és az új választások kiírását a „népi felhatalmazás” szükségességével és a „stabil kormányzás iránti igénnyel” igazolták, miközben a választási kampány feltételeit egyre inkább a nyomásgyakorlás, a megfélemlítés és az egyenlőtlen politikai verseny határozta meg. A február 27-i Reichstag-tűzet azonnal úgy értelmezték, mint az állam elleni támadást és a küszöbön álló kommunista felkelés jelét; ennek nyomán, a szükségrendelet alapján elkezdődött a politikai ellenállás szervezeti és személyi feltételeinek szisztematikus szűkítése. Dachaut „védőőrizeti” szükségintézményként állították be, valójában a politikai ellenfelek fizikai eltávolításának és megtörésének állandósuló eszközévé vált. A felhatalmazási törvénnyel a kormány a parlament érdemi közreműködése nélkül is képes lett törvényi szintű jog megalkotására (erre a kérdésre hamarosan részletesen visszatérek). *„A legutóbbi Reichstag nyitóülését a Kroll Operaházban tartották, amely Berlin belvárosában, a Tiergarten mellett állt, mivel a Reichstag épületét néhány héttel korábban tűz pusztította el. A nézőtér belsejében a kormány és a Reichstag elnöke által elfoglalt emelvény mögött hatalmas horogkereszt zászló függött. Hogy bejussanak a terembe, a képviselőknek át kellett futniuk a széles, előtte elterülő téren összetömörült, horogkeresztet viselő, szemtelen fiatalok gyűrűjén, akik centrista disznóknak vagy marxista kocáknak nevezve gyalázták őket. A kommunista képviselőket bebörtönözték, arra hivatkozva, hogy a párt állítólagosan részt vett a Reichstag épületének felgyújtásában. Néhány szocialistát szintén őrizetbe vettek, egy másikat pedig az épületbe való belépésekor tartóztattak le. Náci rohamosztagosok sorakoztak fel a szocialisták mögött, és eltorlaszolták a kijáratokat. A Reichstag előtt mindössze egyetlen napirendi pont szerepelt: egy felhatalmazási törvény, amely a kancellárnak azt a jogkört adta,*

7 Tóth, 1937, 41.

8 „Gesetz gegen die Neubildung von Parteien”, RGBl. 1933 I, 479.

9 „Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses”, RGBl. 1933 I, 529. 1939 októberéig maradt hatályos; Hitler ekkor rendelte el a sterilizálás helyett az eutanáziát. Vö. Chapoutot, 2018, 2.

10 „Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat”, RGBl. 1933 I, 1016.

11 Stolleis, 2004, 250.

*hogy a Reichstag jóváhagyása nélkül is törvényeket bocsásson ki...*¹² A Reichstag jelentősége ezután annyira lecsökkent, oly mértékben vált ceremonialis testületté, hogy a korabeli élcelődők „Németország legjobban fizetett férfikórusának” csúfolták, mert a kizárólag férfiakból álló tagság évente egyszer összeült, elénekelte a himnuszt, majd hazament.¹³ Hitler szerint „*a parlamenti többségi elv a vezéri eszmének a megölője*”; és „*az előrehaladás nem a többségek agyában megszületett gondolatok révén válik valósággá, hanem az egyesek eszméi révén*”.¹⁴ Áprilisban a zsidó üzletek bojkottját „külső támadásokra”, ártó zsidó propagandára adott válaszzal, a zsidók közszolgálatból való kizárását pedig a közigazgatás „megtisztításával” és a „szakmai feltételek helyreállításával” indokolták; a lényeg a ki-rekesztés állami szintre emelése és a zsidók, valamint a politikailag megbízhatatlannak minősítettek kiszorítása volt az államapparátusból.¹⁵ Hiszen „*a nemzeti szocializmust céljai megvalósításában csak odaadóan buzgó, feltétlen engedelmességű, s ami a legfontosabb, feltételül kézbentartott tisztviselői kart használhat*”.¹⁶ A szakszervezetek felszámolását az „osztályharc” meghaladásával és a „nemzeti egység” programjával magyarázták, mi-közben megszűntették a munkavállalói érdekvédelem autonóm intézményeit, és a náci irányítású munkafronttal (Deutsche Arbeitsfront, DAF) helyettesítették őket.¹⁷ A könyv-égetés a „szellemi megtisztulás” nevében a kulturális pluralizmus felszámolását és a megengedett gondolkodás határainak szigorú kijelölését jelezte. A szociáldemokraták betiltását „államellenes tevékenységgel” indokolták, ténylegesen az utolsó jelentős ellenzéki tömegpárt kiiktatása történt meg, majd július 14-én az egypártrendszer jogi rögzítése a politikai verseny intézményes megszüntetését jelentette. A sokszínűség „széthúzás”, amit fel kellett számolni. „*Az egész nemzetnek politikailag azonos nevezőre hozása jelenti egyrészt a meddőnek ítélt pártküzdelmek kikapcsolását, másrészt a kormányzat tehermentesítését, miután az ellentétes véleményű frakciók akadályozó tevékenysége teljességgel kiesik*.”¹⁸ A sterilizációs törvény „közegészségügyi” és „tudományos” érvekkel legitimálta a faji higiénia állami programmá válását, és orvosi érvekkel és nyelvezettel próbálta igazolni a jogsértések rendszerét.¹⁹ A november 12-i népszavazás a „népakarat egységének” demonstrációjaként szolgált a Népszövetségből való kilépés és az egypártrendszer mellett. Végül 1933. december 1-jén a párt és az állam egységéről szóló törvény a már végrehajtott hatalmi összefonódást normatív formába öntötte: lezárta a pártpolitikai központ és az állami intézményrendszer tényleges összerendezését.

Mindezek hidegrázó történelmi pillanatában járt Márai Berlinben. Láthatta Hitlert, ahogy gyakorlatilag bevonul a hatalomba. Alfred Rosenberg Nürnbergben halálra ítélt és kivégezt náci főideológus szerint a német lélek soha nem volt önmagával jobban megbékélve, mint 1933-ban.²⁰ Nyilván, utólag visszatekintve a történelemre könnyű a jeleket egy irányba mutatónak látni, és egyfelől 1933, másfelől a következmények között

12 Passmore, 2002, 7–8.

13 Caplan, 2019, 47.

14 Vö. Tóth, 1937, 13.

15 Caplan, 2019, 47.

16 Tóth, 1937, 41.

17 Caplan, 2019, 77–78.

18 Tóth, 1937, 21.

19 Passmore, 2002, 112.

20 Hofer, 1982, 19.

felállítani az okozati összefüggést. Ez azonban nem a helyes álláspont. 1933-ban még nem látszott, élesen biztosan nem, hogy pontosan mi lesz ebből a rendszerből. Márai írása ezért is különleges, akár nemzetközi viszonylatban is. Márai jól, belülről ismerte a weimari köztársaságot, amelynek utolsó másodperceiről van itt szó, hiszen a két világháború közötti időszakban több évig Németországban élt; ennek az időszaknak a leírása az *Egy polgár vallomásainak* is fontos részét képezi.

Az esemény, amelyen Márai újságíróként vett részt: Horst Wessel-émlékünnepély, Berlin. A cikk január 29-én jelent meg, de a rögzített eseményre január 22-én került sor. Napközben Wessel sírjánál emlékművet avattak, és a Sportpalastban²¹ került sor a nagyszabású emlékünnepélyre. Horst Wessel (1907–1930) a náci párt félkatonai szervezetének, az SA-nak (Sturmabteilung, „rohamcsapat”) a berlini aktivistája és egyik vezetője volt, és ő írta a *Die Fahne hoch!* (később *Horst-Wessel-Lied*) szövegét. 1930. január 14-én kommunista támadók meglőtték, 1930. február 23-án belehalt sérüléseibe; Goebbels propagandája „mártírrá” tette.²²

2. Márai tudósítása

A továbbiakban megpróbálom három pontban rögzíteni Márai megállapításait a Horst Wessel-émlékünnepély kapcsán. Kétségtelen, hogy ez a magyar nyelven megfogalmazott egyik legérdekesebb és legfontosabb náciellenes szöveg.²³

2.1. A nácizmus mint színpadi sokk

Márai, mint tanú, mindazt látta, amit a fogalmak valójában elfedtek, mert pont a lényegében nem érzékeltették. Ezért mondja, hogy „*aki ezt nem látta és nem hallotta egyszer, az talán soha nem érti meg igazi jelentőségében a háború utáni Németország baljós lelki összetételét. A valóság, a Hitler-féle valóság és következményei minden híradást és elképzelést meghaladnak.*” Látni kellett, mert különben nem lehetett megérteni, hogy a nácizmus nemcsak eszme, hanem érzeki, színpadi sokk volt. A tömegpszichózis valósága a testre hatott. „*A hangszóró különben is meggyőző valami, nehéz túlkiaábilni. Mintha forró vizet innál,*

21 A Sportpalast Hitler több mint harminc beszédének a helyszíne volt. A háború után az épületet helyreállították és még használták, sporteseményeket és koncerteket rendeztek itt. Végül a sportpalotát az 1970-es években lebontották.

22 Vö. Siemens, 2013. Horst Wessel lelövését ma többnyire egy lakásbérleti vitából és a barátnöje (prostitúciós múltja) körüli „félvilági” feszültségekből (féltékenység, illetve a korabeli állítások szerint a nő kommunista volt ügyfeleiről is kémkedhetett Wesselnek) kiinduló konfliktusként értelmezik. Mindez a kommunista–SA utcai erőszak közegében politikai színezetet kapott, amiből a nácik mártírmítoszt faragtak. Wessel néhány évig joghallgató volt.

23 Márai számára is fontos lehetett az élmény. *Sértődöttek* című regényében irodalmi esz-közökkel is feldolgozta ezt, de ez már a háború utáni újraértelmezés, amely 1947-ben jelent meg első kiadásban. Vö. Márai, 2015, 283–338. Bogdán László szerint az *Ujságban* megjelent szöveg a „szemtanú publicisztikai gyorsfényképe”; a *Sértődöttek* pedig „hosszú beállításokkal operáló film”. Lásd Bogdán, 1999, 4.

olyan ez a beszéd. Nincs íze, nincs szaga, de forró, éget.”²⁴ A beszéd tartalma másodlagos. Márai ráérezett a modern tömegmédiá (hangerő, visszhang, ritmus) szerepére, amely nem csak közvetít, hanem előállítja a „hit” érzetét, ennek a totalitárius rendszereket jellemző minden következményével. Márai rögzítette, hogy „fél kilenckor a hangszóró elordítja: 'Der Führer kommt.' Huszonötezer ember felemeli karját és visszabógi: 'Heil.’”²⁵ Mikor ezt a bőgést hallom, egyszerre megértem a náci sikerét. Így csak a dervisek üvöltenek, akik halálosan kétségbeesettek. [...] Aztán elbődül a hangszóró a terem minden pontján egyenletes ropogással, mintha ágyút sütögetnének. 'Der Führer spricht.’” A náci akusztika – kürtjelek, ropogó hangszórók, a kórusban üvöltött „heil” – a rációt megkerülő, archaikus transz állapotát fejezik ki.²⁶ Márai dervis-hasonlata kíméletlenül pontos: a közös üvöltés kollektív önhipnózis. A látványipar, a giccs dominál: „magnéziumfény”, „fehér ruhás kislányok”, akik rózsacsokrot nyújtanak át Hitlernek, „aki megsimogatja arcukat s a csokrokat mellékes mozdulattal nyújtja hátrafelé, a szárnysegédek valamelyikének”. De semmi sem ártatlan díszlet: a keretek szakrális pózt mímelnek, a politikai giccs a morális érzéket tompító máz; ez az esztétika végigkísérte a náci rezsim nyilvános önképét. Márai előre rámutatott, hogy a rendszer motorja a tudatos, jól megtervezett propaganda lesz. Hitlert a háborút követően a hadseregben antibolsevista szónoknak képezték ki: képességeit komoly tanulással fejlesztette.²⁷

Hitler 1933-as hatalomra jutása több válság és több szereplő egymásra rétegződő döntéseinek következménye volt. A folyamat a weimari köztársaság belső sebezhetőségeiből, a világgazdasági válság társadalomromboló hatásából, a politikai táborok széteséséből, a jobboldali elit számítási hibáiból, a félkatonai szervezetek erőszakos cselekményeiből, valamint a nemzetiszocialisták modern propaganda- és mozgósítási technikáiból állt össze. 1933 januárjában, amikor Hindenburg elnök kancellárrá nevezte ki Hitlert, sokak számára ez egyszerű kormányváltás volt;²⁸ egy a sok közül, amelynek eredménye többpárti kormány, amelyben sokan úgy vélték, hogy „bekerítették Hitlert”.²⁹ A politikai elit egy része úgy vélte, hogy Hitler tömegmozgalma legitimációt és irányítható erőt ad politikai céljaiknak. Valójában egy már hosszú ideje széteső rendszer vált át egyik pillanatról a másikra diktatúrává. A legmélyebb okok egyikét maga a weimari államrend adta. A köztársaság demokratikus volt, de törékeny: arányos választási rendszere könnyen termelt sokpárti, instabil parlamentet, miközben az alkotmány rendkívüli felhatalmazást is adott az elnöknek. A 48. cikkely lehetővé tette, hogy válsághelyzetben rendkívüli elnöki kormányzás induljon, a Reichstag megkerülésével. A politikai együttműködés meggyengült, a demokratikus együttműködés is megszűnt: a politikai pártok egyre kevésbé kerestek kompromisszumot, inkább egymást hibáztatták. Ezzel magát a parlamentarizmust tették neveltségessé. A weimari rendszer jogilag demokratikus maradt, de politikailag fokozatosan kiüresedett.

24 A Hitler-beszédek tudatos tervezéséről, belső ritmusáról, hatásmechanizmusáról lásd Agora, 2020, 73–179.

25 A köszönés e módja a náci pártban 1926-tól volt kötelező; 1933-tól általánosan elterjedt, elvárt köszönési mód lett. Vö. Caplan, 2019, 81–82.

26 A hangzás szerepéről a náci rendszerben lásd Birdsall, 2012.

27 Vö. Agora, 2020, 107–108.

28 Stolleis, 2004, 249.

29 Sandkühler, 2025, 117.

A másik döntő tényező a gazdasági és társadalmi összeomlás volt. Az 1929-es válság Németországban különösen súlyosan csapódott le: tömeges munkanélküliség, infláció, elszegényedés, a középosztály lecsúszása, kilátástalanság. Ilyen környezetben a politika nem programok és alternatívák közötti választást, hanem a megmentés kizárólagos ígértét jelentette. A nemzetiszocialisták egyszerre kínáltak bűnbakokat és reményt. A bűnbakok listája ismert: „a versailles-i diktátum”, a „novemberi bűnösök” („*Novemberverbrecher*”: vagyis akik az első világháború elvesztéséért felelősek; ugyanis 1918. november 11-én kötött Németország fegyverszünetet), a kommunisták, a zsidók, a „korrupt” demokraták. A reményt pedig az egyszerű és erős náci üzenet sugározta: rendet, munkát, nemzeti felemelkedést ígértek. A válságban az emberek egy része nem feltétlenül „náci” akart lenni; inkább egy olyan erőt keresett, amelyik cselekvőképesnek látszott. Ehhez hozzájárult, hogy a német gazdaság 1933-tól a gazdasági válságból kifelé mozdult, ez a konjunktúra pedig ráerősített, hogy a náci mozgalom lehet a megoldás kulcsa.³⁰

A harmadik ok a politikai táborok széttöredezettsége és a radikalizálódás spirálja. A baloldalon a szociáldemokraták és a kommunisták közötti ellenségeskedés bénította az ellenállást. A kommunisták sokszor a szociáldemokratákat tekintették fő ellenfélnek, nem a nácikat, miközben a szociáldemokraták a szélsőbaloldali forradalomtól tartottak. Ez a kettős bizalmatlanság lehetetlenné tette a demokratikus „védőfrontot”. Közben a polgári-konzervatív pártok is gyengültek: elvesztették társadalmi bázisuk jelentős részét. A szélsőségek erősödése önmagát táplálta: minél hangosabb és erőszakosabb lett az utca, annál inkább tűnt „haszontalannak” a parlament. A negyedik tényező a konzervatív elit és az államapparátus számítási hibája. 1933-ban Hitlert nem puccsal juttatták kormányfői székbe, hanem az akkori alkotmányos rend keretein belül nevezték ki. A körülötte lévő konzervatív politikusok – akik közül többen lenézték őt mint „felkapaszkodott demagógot” – úgy gondolták, hogy majd „irányítják”. Hitler népszerű volt, tömegeket tudott mozgósítani; ha beemelik a hatalomba, a felelősség majd megszeli, miközben a kulcspozíciókat úgyis a „tapasztalt” elit tartja kézben. Ez végzetes tévedés volt. A nácik nem kompromisszumra, hanem államátalakításra törekedtek.

Ötödik tényező az utcai erőszak és megfélemlítés. Az SA és más náci félkatonai csoportok folyamatos nyomást gyakoroltak ellenfelekre és intézményekre. A politika így nemcsak a szavazófülkében zajlott, hanem a kocsimákban, az utcán, a gyűléseken is. A mindennapi fenyegetés sokakat elhallgattatott, másokat pedig a „rend” ígérete felé lökött: paradox módon a nácik által gerjesztett káosz növelte a rend iránti vágyat, amit aztán ők kínáltak megoldásként.

És hatodik okként itt jelent meg, amit Márai már ekkor pontosan azonosított: a náci tömegmanipuláció, a propaganda. A nemzetiszocialisták újszerűen ragadták meg a tömegdemokrácia logikáját: egyszerű üzenetek, erős szimbólumok, látványos gyűlések, a rádió és a sajtó módszeres használata. Hitler beszédei érzelmi azonosulást kívántak: megalázottságból büszkeséget, káoszból rendet, szétesésből közösséget ígért. Ehhez társult a pártszervezet fegyelmezett, „mindenütt jelen lévő” jellege: helyi sejtek, ifjúsági mozgalmak, segélyező akciók, amelyek azt a benyomást keltették, hogy ez nem pusztán párt, hanem alternatív társadalom.

30 Caplan, 2019, 74.

A Márai-szöveggel kapcsolatban felmerül egy érdekes párhuzam. Szabó Lőrinc *Hitler, a szónok* című tudósításáról van szó, amelyet az 1939. április 28-án, Berlinben, a Kroll Operában³¹ elhangzott beszédéről írt.³² Közös Márai és Szabó szövegében, hogy mindkettő elkerülte a beszéd tartalmi ismertetését. Szabó Lőrinc így írt: „*tulajdonképpen alig hallottam a nagy beszédet. Igaz, hogy nem is a tartalmi értesülés volt a legfőbb célom. Mint mindenki, én is hallgattam már Hitler-beszédet rádión; tudtam, hogy pár óra múlva nyolc-kilenc oldalas tudósításokban lerögzítve láthatom az elhangzott szöveget a német lapokban; ezért aztán a természetes kíváncsiságot, amelyet a nagy titok feltárulása iránt éreztem, feláldoztam az éppolyan erős formai érdeklődésnek. Az elszalaszthatatlanért részben elszalasztottam azt, amit a nagy újságlepedők világszerte úgyis megőriztek és megismételtek. Én elsősorban néztem Hitlert. A szónokot figyeltem, aki előadást formál meg népe és a világ számára.*”

De amíg az 1933-as Márai-szöveg végtelenül kritikus, Szabó Lőrinc³³ 1939-es írása „csak” benyomásokat és érzéseket rögzített a két és negyed órát tartó beszédéről, amely a hallgatóságát magával ragadta:

– „*a két himnusz mennydörgésében igazán félelmes, elszánt és amellett meghitt egységbe olvad egyén és nép, vezér és vezetett*”;

– „*ő persze tudta a nagy titkot, amit elmondani készült. A pad szélén ült, és szembenézett az ütemes Heiltől harsogó teremmel és az előreleendőlt karok néma vonalritmusával*”;

– „*nyugodt, csendes, erős hangja egy pillanat alatt kontaktust talált a honfitársaihoz. Arca nyugodt volt...*”

– „*csodálatosan tud árnyalni. Mint egy oldalról megvilágított relief egyes része, úgy ugrik ki a mondatából az ige, a jelző, illetve az a hangsúly, amelyre éppen szüksége van. Remek crescendokat és decrescendoakat épít ki. Úgy bánik a hangjával, mint egy Saljapin.*³⁴ *Tud epikus lenni és rohanni, süllyedni, emelkedni, csattogni, áradni, mennydörögni, andalogni, sziszegni, sérteni és felforrni: egy öntudatos tenger hullámjátéka ez, örökké változó, és még akkor is lebilincselő, ha a tartalmára nem figyel egészen az ember*”;

– „*a gesztusai jóval egyhangúbbak, elsősorban a beszéd indulati részét támasztják alá, a kitoréseket. Megfigyeltem, hogy sokszor fél perceken át pontosan tagolták a szótagok ritmusát, valószínűleg a szónok testi és hangbeli kifejezése kapcsolódik össze bennük. És mégis igen kevésbé tesz színészi benyomást. Olyan természetesen 'lazán' mozog, mintha százezrek között is intim körben lenne. Néha, persze, nagy katonai parádékon kissé szoborszerűen kell viselkednie, általában azonban a teljes közvetlenség jellemzi. S ha más is van benne, akkor az, úgy hiszem, inkább valami kis feszélyezettség, sőt – tiszteletből mondom – valami gyermekien megnyerő vonás*”;

– Hitler „*művész, aki a sorssal birkózik, amikor beszél*”.

Szabó Lőrincet újságírói tevékenységéért 1945-ben pontosan ezért a cikkért csak „feddással” igazolták.³⁵

31 Ahogy korábban is említettem, a Birodalmi Gyűlés ideiglenes székháza.

32 Pesti Napló, 1939. április 29, 8. Lád még a *135 világtörténelmi perc a Kroll Operában* című tudósítását is ugyanerről az eseményről a Magyarország 1939. április 29-i számának 6. oldalán.

33 Szabó Lőrinc (1900–1957) a XX. századi magyar líra meghatározó költője, műfordítója és esszéistája, akinek életműve a Nyugat nemzedékéhez kapcsolódva a modern magyar költészet egyik csúcsteljesítménye.

34 Feodor Chaliapin orosz operaénekes.

35 Kulcsár-Szabó, 2012, 445–446.

2.2. A náciizmus mint Führer-kultusz

A szent aszkéta képét közvetítette a propaganda. Márai megfogalmazásában „*Hitler negyvenhat éves. Lefogyott, növényevő, absztinens. A jelenség, a fejforma, a száj, a homlok, melyre hódító barna fürt hull, a kezek mozdulatai, mindez feltűnően nőies. Állítólag aszkéta. A pódium közepén elfoglalja a helyét, tenyerébe hajtja fejét, nem vesz tudomást a tömegről, parádéről, maga elé mered. Sokáig ül így mozdulatlanul, negyedórán át, amíg a zene szól [...]. Pillantást nem vett senkire. Komoran ül, 'elmélyedten'. Talán a haza sorsán gondolkodik, talán Horst Wessel emlékét siratja. Mikor a zene elhallgat, tenyerével árnyalja szemeit, mélyen lehajtja fejét, s percekre így marad, mozdulatlanul. 'Er sinnt'³⁶ – mondja az ellenőrzésemre beosztott náci halkan, s eltorzul az arca az izgalomtól. A teremben halálos csend. Huszonötezer ember csendje. Köhintést nem hallani.*” Goebbels fontos szerepet játszott Hitler kultuszának a kiépítésében, de a „legnagyobb építőmester” maga Hitler volt.³⁷

Minden a kiválasztottság érzetét sugározza, amelyből egyenesen következik a Führer, a Vezér mindenhatósága. „*A Messiás, akinek nem kell indokolni, csak kinyilatkoztatni, megjelenik a vizek fölött és beszél.*” A Führer „elmélyedése”, a fej a tenyérben, a fürt igazítása és a hosszú hallgatás: tudatosan komponált jelenetek, amelyek a spiritualitást a hatalmi szerephez igazítják.

„*Ez itt nem politika, nem pártgyűlés. Ez vallás, istentisztelet.*” A rituálék, a szimbólum-kultusz, a Führer-kultusz már ebben a Sportpalast-misében azonosíthatóak. A Führer-evangélium: „*Én háromszáz emberrel kezdtem, ma tizenkétfélmillió áll mögöttem. Én vagyok a német választók ötven százalékának vezére – (nem igaz) –, holnap hatvan, holnapután nyolcvan, jövőre száz százalék az enyém [...]. Én mobilizálok a tőkét a Harmadik Birodalomban, én adok munkát mindenkinek, én irtom ki az őt ellenséget – (zsidókat és a franciákat) –, én tisztítom meg a fajtát, én vagyok a vezér. (Szórol szóra.) Nem hiszem, hogy sokan akadnak a teremben, akiket meglepne, ha beszédét így fejezné be: 'Én vagyok az Út, az Igazság, az Élet.' Nyilvánvaló, hogy ez már nem politikai hitvallás. Egyszerű hitvallás.*” A személyi uralom, az intézmények kiüresítése, a plebiszciter vezér logikája teljes mértékben készen állt. Márai pontosan adta vissza a beszéd szerkezetének monoton, mantra jellegű önkijelentéseit: én kezdtem, én vagyok, én mobilizálok, én adok, én tisztítom... A hit átvette az érvelés helyét, a politikai nyelv (a vita) vallási formulává dermedt. A tőke mobilizálása, a munkahelyek ígérete a gazdasági világválság tapasztalatait megelőző német társadalomban a gazdasági-totalitárius megoldást kínálta fel, az állami megváltást, amelynek íve a totális gazdasági mozgósítást, a kollektivistá fegyelmet (és a faj megtisztítását is) feltételezi. A politikai liturgia, a megszentelés dramaturgiája van jelen: nem programról, tervről, projektről van szó, hanem megváltásígéretéről.

Carl Schmitt 1933-as szövege (*Staat, Bewegung, Volk*) is releváns ebből a szempontból:³⁸ „*a vezérely szervezeti megvalósítása először is – negatív értelemben – azt követeli meg, hogy a liberális-demokratikus gondolkodásmód lényegéhez tartozó módszerek mind kiesnek. Az alulról jövő választás, a korábbi választgatás minden maradványával együtt, megszűnik.*”

36 Töpreng, tervez, gondolkodik.

37 Dikötter, 2023, 62.

38 Carl Schmitt, a XX. század egyik legeredetibb, de ugyanakkor legvitatottabb jogtudósa 1933-ban, Hitler hatalomra kerülése után belépett a Német Nemzetszocialista Munkáspártba.

(A Reichstag 1933. november 12-i újválasztása [...] csakis egy népszavazás részének tekinthető.) A régi szavazási eljárások sem folytatódhatnak vagy ismétlődhetnek meg egypárti államban: azok, amelyek segítségével egy valamiképp összeállt koalíciós többség felülkerekedett egy kisebbségen, és a szavazást a túlszavazás és a leszavazás hatalmi eszközévé tette. Végül a tipikusan liberális szétválasztások és dualizmusok – a törvényhozás és a végrehajtás kettőssége, illetve a községi szervezetben a határozathozó és a közigazgatási, illetve végrehajtó szervek elkülönítése – értelmüket veszítették. A birodalmi kormány törvényhozási felhatalmazása e mesterséges szétszakítások megszüntetésének első, úttörő példája. Mindenütt a felelősség megosztásának és áthárításának rendszerét annak a vezérnek a világos felelősségvállalásával kell felváltani, aki parancsához nyíltan ragaszkodik; és a választást a kiválasztásnak kell helyettesítenie [...]. A vezetésnek ez a fogalma egészen a nemzetiszocialista mozgalom konkrét, lényegszerű gondolkodásából ered. [...] Éppen ezért – pozitív követelményként – feltétlen fajtaazonosságot (Artgleichheit) is magában foglal a vezér és a követők (a követői közösség) között. A fajtaazonosságon nyugszik egyaránt a vezér és követői közti szüntelen, csalhatatlan kapcsolat, valamint kölcsönös hűségük. Csak a fajtaazonosság akadályozhatja meg, hogy a vezér hatalma zsarnoksággá és önkényűvé váljék; csak ez alapozza meg a különbséget minden, akár a legintelligensebb, akár a legelőnyösebb, idegen természetű akarat uralmával szemben. A belsőleg egységes német nép fajtaazonossága tehát a német nép politikai vezetésének fogalma számára a legelkerülhetlenebb előfeltétel és alap...”³⁹ A fajtaazonosság fordítás szándékos, mert a német eredeti is kétértelmű: jelenthet nézetazonosságot, kulturális azonosságot, de ugyanakkor olvasható faji jellegű azonosságként, faji homogenitásként is.⁴⁰ Egy Schmittet elemző szöveg ki is emeli, hogy az „Art” jelentésmezeje egyszerre biológiai és kulturális, de Schmitt 1933-ban a fogalmat kifejezetten a biológiai (rassz) irányába tolja, és ebben a kontextusban a legtalálhatóbb angol fordításként „racial similarity” (faji hasonlóság/azonosság) adódik.⁴¹ Ebből az azonosságból vezeti le Schmitt a „bizalmat”, „hűséget”, és azt az (alapvetően téves) állítását, hogy ez akadályozná meg, hogy a vezető hatalma „önkényű” fajúljon. 1933-ban a Német Jogásznapon (*Deutsche Juristentag*), októberben, Lipcsében is használja a fajtaazonosság fogalmát: „a Führen (vezetés) nem parancsolás; a Führen nem diktatúra; a Führen olyasmi, ami a vezető és a vezetettek fajtaazonosságán (Artgleichheit) nyugszik.”⁴² A konferencia záró előadását Hitler tartotta; Schmitt pedig naplójába feljegyezte: „Hitler csodálatos beszéde a totális államról”.⁴³

A náci Németország 1933. március 23-án fogadta el a felhatalmazási törvényt. Hivatalos német neve: *Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich* – A nép és a birodalom szükséghelyzetének elhárításáról szóló törvény, közismerten *Ermächtigungsgesetz*. Lényege, hogy a kormánynak (Hitler kabinetjének) jogot adott a Reichstag és az államfő megkerülésével törvényeket hozni, sőt ezek a törvények az alkotmánytól is eltérhettek.

39 Hofer, 1982, 36–37; Schmitt, 2021, 49–50.

40 Cs. Kiss Lajos szerint Schmitt „írásai, a tézisszerű, tömör megfogalmazások látszólagos világszaga ellenére, tele vannak figyelemre méltó teoretikus kétértelműségekkel, tanulságos megoldatlanságokkal.” Cs. Kiss, 2010, 19.

41 Buchstein, 2021, 173–174.

42 Schmitt, 2021, 67.

43 Buchstein, 2021, 173.

Ezzel megteremtette a náci diktatúra jogi alapját. Stolleis ezt a weimari rend „önkioltásaként” azonosítja.⁴⁴

A bevezető szerint „a Reichstag a következő törvényt hozta, amely a Reichsrat hozzájárulásával ezennel kihirdettetik, miután megállapítást nyert, hogy az alkotmánymódosító jogalkotáskövetelményei teljesültek...” A törvényt valójában a Kroll Operaházban fogadták el, mert a Reichstag épülete a tűz után használhatatlan volt. Lényegében alkotmánymódosító, alkotmányos rangú törvényről van szó, amelyet 444 igen – 95 nem arányban fogadtak el (a szociáldemokrata volt az egyetlen frakció, amely egységesen a törvény ellen szavazott; a kommunista képviselőket előzetesen már kizárták, letartóztatták). A kétharmados többség kívánalma formailag teljesült. Öt rövid cikke a német hatalmi rendet totálisan átszervezte. A weimari köztársaságban korábban elfogadott felhatalmazó törvényekhez viszonyítva az eltérés lényegi: gyakorlatilag tárgyi korlát nélküli, alkotmányt áttörő „felhatalmazást” szabályoz. A weimari köztársaság idején is többször éltek válságok kezelésére felhatalmazási törvényekkel, tehát a jogi előkép már ki volt dolgozva. De ezek a felhatalmazások időben rövidek, tárgyukban korlátozottak voltak, és a parlamenti kontroll lehetősége fennmaradt. Az 1933-as *Ermächtigungsgesetz* azonban teljesen átformálta a hatalomgyakorlás jogi kereteit.

„A birodalmi törvények a Birodalmi Alkotmányban előírányzott eljáráson kívül a Birodalmi Kormány által is elfogadhatók. Ez vonatkozik a Birodalmi Alkotmány 85. cikkének (2) bekezdésében és 87. cikkében megjelölt törvényekre is” (1. cikk), vagyis a költségvetési és hitel felvételre vonatkozó törvényekre. Törvényalkotási, és nem rendeletalkotási jogról van szó. „A Birodalmi Kormány által elfogadott birodalmi törvények eltérhetnek a Birodalmi Alkotmánytól, amennyiben nem a Reichstag és a Reichsrat intézményét mint olyat érintik. A birodalmi elnök jogai érintetlenek maradnak” (2. cikk). Ezek a fékek csupán szimbolikusak: nem szükséges eltörölni vagy korlátozni, ami az *Ermächtigungsgesetz* rendjében egyszerűen kikerülhető volt.

„A Birodalmi Kormány által elfogadott birodalmi törvényeket a birodalmi kancellár írja alá és a Birodalmi Törvénytárban hirdetik ki. Amennyiben másként nem rendelkeznek, a kihirdetést követő napon lépnek hatályba. A Birodalmi Alkotmány 68–77. cikkeit a Birodalmi Kormány által elfogadott törvényekre nem kell alkalmazni (3. cikk).” Ez is kulcsfontosságú rendelkezés, ugyanis a klasszikus törvényhozási eljárás minden fékét és ellensúlyát kiiktatta, például azt, hogy a kormány törvénykezdeményezéséhez a Reichsrat hozzájárulása kellett (ha nem volt egyetértés, a kormány akkor is betérjeszthette a javaslatot, de csatolni kellett a Reichsrat eltérő véleményét); a Birodalom elnöke általi kihirdetés és egy hónapon belüli közzétételre vonatkozó szabály; hatálybalépés főszabály szerint a közzétételtől számított 14 nap múlva történt; a közzététel elhalasztható volt a Reichstag tagjai egyharmadának kérésére (ha nincs ezt felülíró sürgősségi nyilatkozat); a Reichsrat megvétózhatta a Reichstag által elfogadott törvényt; ilyenkor a törvényt visszaküldték a Reichstaghoz, és ha nem jött létre a megegyezés, az elnök 3 hónapon belül népszavazásra vihette a törvényt; ha ezt nem tette, a törvény hatálytalan; a Reichstag 2/3-os többségi megerősítő szavazása esetén az elnöknek ki kellett hirdetnie a törvényt vagy referendumot kellett elrendelnie; az alkotmánymódosítás a

⁴⁴ Stolleis, 2004, 250.

Reichstag teljes taglétszáma 2/3-ának jelenlétében, a jelenlévők kétharmadának igenlő szavazatával volt lehetséges, és ebben az esetben is érvényesült a Reichsrat esetleges vétója (amely referendumra utalta a törvényt). Ezt a gondosan felépített rendet kiiktatta az *Ermächtigungsgesetz*, és a kormány gyakorlatilag törvényhozó és alkotmányozó erővé változott.

A 4. cikk a nemzetközi jog kérdését is a végrehajtó hatalom javára rendezte: „*a Birodalomnak idegen államokkal kötött, a birodalmi törvényhozás tárgyaira vonatkozó szerződéseire nincs szükség a jogalkotásban részt vevő testületek hozzájárulására. A Birodalmi Kormány kibocsátja az e szerződések végrehajtásához szükséges rendelkezéseket.*”

A törvény eredetileg határozott időre szolgált („1937. április 1-jével hatályát veszti”; „továbbá hatályát veszti, ha a jelenlegi Birodalmi Kormányt egy másik váltja fel”; lásd az 5. cikket). Később meghosszabbították (1937. január 30.)⁴⁵ egyhangú Reichstag-szavazással 1941. április 1-jéig; majd 1939. január 30-án a hatályt 1943. május 10-ig tolták ki.⁴⁶ Ezen a dátumon pedig Hitler *Erlaß des Führers über die Regierungsgesetzgebung* című rendelete kimondta, hogy az *Ermächtigungsgesetz*ből fakadó kormányzati jogalkotási felhatalmazások „további intézkedésig” érvényben maradnak; ezzel *de facto* határidő nélkülivé váltak.⁴⁷ Az *Ermächtigungsgesetz* elfogadása után és a náci rendszer bukásáig a Reichstag csak 19-szer ülésezett és 7 törvényt fogadott el, miközben a kormány 986 törvényt fogadott el. A kormány gyakorlatilag szabad kezet kapott a totális állam-má váló diktatúra kiépítésére.

Ahogy a magyar szakirodalomban Egyed István értékelte, „*a nemzeti szocializmus [...] uralomra jutása után nem alkotott új alkotmánytörvényt. Az új közjogi rend alapjait egy rövid törvény teszi [...]. Ez a törvény (Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich, röviden a közhasználatban: Ermächtigungsgesetz), tehát a weimari alkotmányformái között szabályosan keletkezett és a weimari alkotmányt nem is helyezi hatályon kívül, csak kimondja, hogy birodalmi törvényeket az alkotmányban megállapított eljárás mellőzésével a kormány is alkothat. Méltán vetődik fel ilyen körülmények közt a kérdés, hogy miben áll akkor a harmadik német birodalom sokat hangoztatott forradalmi jellege? Nem az alaki jogfolytonosság hiányában, hanem a jelenlegi rend teljes újszerűségében. A nemzeti szocializmus nem tudta az ő államrendszerét a weimari alkotmány szerkezetébe illeszteni, ezért az eddigi jogrendszer megbénításával teljesen új államfelfogást érvényesített, az alkotmányfejlődés egész új útjait nyitotta meg.*”⁴⁸

2.3. Az új vallás hívői

Márai a résztvevőkre is fókuszál, és itt is kíméletlenül érdekes és pontos. Mindekelőtt: „*belépődij egy márka. Jegyet már napokkal előbb nem lehet kapni.*” A résztvevők egy része SA-tag. „*Hat órákor bevonulnak a terembe a náci csapatok; ez itt ma nagy, reprezentatív gyűlés, minden náci ezred elküldte válogatott képviselőit, a kétszázhuszonhat S. A. (Sturm Abteilung) válogatottjai, úgy hallom, négyezren, egyenruhásan ellepik a termet. Ez a*

45 Gesetz zur Verlängerung des Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich (RGBl. 1937 I, 105).

46 RGBl. 1939 I, 95.

47 RGBl. 1943 I, 295. Fontos előzménye ennek a rendeletnek, hogy 1942. április 26-án a Großdeutscher Reichstag határozata Hitlernek korlátlan döntési/jogalkotási elsőbbséget adott.

48 Egyed, 1934, 1.

náci egyenruha (lábszárvédő, bricsesz nadrág, barna blúz, a gallér hajtókáján az ezred száma és jelvénye, ellenzős barnasapka szíjjal) objektív megállapítások szerint is a legrondább katonai viselet, amelyet uniformisra éhes képzelőerő valaha megálmodott, pontosabban összelopott idegen katonai viseletekből.” Ugyanakkor „általában nagyon udvariasak a teremben a náci. Ez mindig így van, efféle emberekkel; ha éppen nem gyilkolnak, akkor csaknem kedvesek. Meg kell válogatni a pillanatot, amikor érintkezzen velük az ember!” De a lényege az arcok képezik. Amíg Hitler beszél, Márai az arcokat nézi, „fenn a pódiumon, a vezérek arcát, a birodalmi gyűlés nyolcvan képviselőjének arcát! Micsoda arcok! Két intelligens emberi formájú közöttük: Goebbels, kicsi, fekete, ravasz, energikus, értelmes szemekkel, s Göring, a birodalmi gyűlés elnöke, típusa a kitenyészett, régi porosz katonatisztnak. Aztán vizenyős, lélektelen szemek, sörtől duzzadt, vörös arcok, kopaszra nyírt fejek, harmadrangú testi anyag. Mi lehet ebben a fejben, mely ilyen szemekkel bámulja a világot? Micsoda zavar, micsoda görcsös rögeszme? Valamilyen álmilitarizmus ez, utáncat, nemcsak az egyenruha, a tartás, a hang, az egész esetlen snájdígság csak utáncat. Ez a militarizált, egyenruhába dugott utca. Ez a parancsszóra tisztelgő, meleg leversért katonásdit játszó mob. Ez az uniformizált csócselék, az organizált korlátolt, a mozgósított csorda ösztön, a kitartott és megfizetett brutalitás, a bunkóval nevelt engedelmesség és puskatussal lelkesített odaadás. Ez a tipikus náci arc, amelyet egy hagymázosan beteg társadalom álmodhat csak magának.” Márai anatómiai pontossággal írja le az arcokat és a fajelmélet alapját adó emberi „anyagminőséget”: ez nem valami dicső nép, hanem csorda, amelynek a militarizmusa pusztá stílusutáncat, nem valódi ethosz. Márai azt is megjegyzi kajánul, hogy „egyetlen csinos nőt nem láttam. A csinos nők nyilván másféle szórakozásokat keresnek ebben az órában.”⁴⁹ Ellenben több nőt láttam, akik könnyes szemekkel hallgatták Hitlert, elmondhatatlan izgalomban, reszkető kezekkel törülgették szemüket.” Az összbenyomás pedig az a szorongás, „mintha huszonötezer hirtelen megtévelyodott emberrel zártak volna közös terembe. Kínos érzés.” Ráérezett, hogy a félkatonai fegyelem kormányzási módszerré válik.

3. Következtetések

Márai Hitler beszéde után elhagyta a Sportpalastot. És próbált optimista lenni. „Pár lépéssel odébb a berlini utca normális, élénk, éjszakai képe. A német nép nagy és sokféle meggyőződésű. Egyötöde hallgat csak, meggyőződésből, számításból vagy a kétségbeesés zavarában a Messiásra, aki a magnézium dús fényében áll most a Sportpalast dobogóján hívői előtt. Ez az egyötöd nem fog felülkerekedni a hatvanmillión, ezt ma tudja már a Messiás is. De ez az egyötöd a hatvanmillióból mérhetetlen kárt, zavart, nyugtalanságot tud még szerezni hosszú időken át Németországnak, Európának, a világnak. Amíg ez az egyötöd együtt van és összetart,

⁴⁹ A regényes feldolgozásban (*Sértődöttek*) Márai más másképpen nyilatkozott: „Feltűnően sok volt a nő. Természetesen jelmezes nők is akadtak – feszesen szabott, katonás zubbonyban, simára fésült, közepén választott hajzattal, keblükön a jelvényvel –, de a többség utcai ruhát viselt. A nők is egyenesen ültek, ünnepélyesen. És ez a sok nő jelenlétével nem enyhítette a látvány komolyságát. Akadtak közöttük csinosak és tetszetősek is, nem kis számban.” Márai, 2015, 288. Minden bizonnyal a tudósítást tekinthetjük hitelesebbnek, és nem a későbbi regényes feldolgozást.

addig szó nem lehet békéről a világon. Mondom, látni kell az arcokat!” Márai nem túl erős, aggodalom és negatív előérzetek által korlátozott optimizmusát már a következő napok, hónapok történései minden bizonnyal felszámolták. Ez a fanatizált kisebbség békétlenségét, háborút generál, az egyértelmű és tiszta volt Márai számára.⁵⁰ Amit ekkor még nem látott, hogy a hatalom átvételétől tényleg csak napok választják el a náciakat, és az 1933-as év pedig megalapozza a totális államot. Márai a náci hatalomgyakorlás alapelemeit (vezérkultusz, propaganda, technikai tömegpszichózis, paramilitáris erő, totalitárius gazdasági ígélet, háborús logika) már a születés pillanatában, a dísztől és a hangzástól kiolvassa. A zárómondat („szó nem lehet békéről a világon”) nem retorikai fogás: a látott rítusokból és az arcokból („Látni kell az arcokat!”) következtet arra, hogy a náci rendszer természete expanzív és romboló. Márai szövege azért is aktuális, mert elsősorban nem arra koncentrál, hogy „mit mond” a náciizmus; hanem a „hogyan hat”-ot ragadja meg: a liturgiát, a hangot, a látványt; a ritmust, a várakozás és ismétlés pszichológiai-mérnöki kombinációját. A diagnózis (a politika mint valláspótlék) és az esztétikai-technikai sokk befolyásoló, hipnotikus hatása kortalan figyelmeztetés.

Márai nem állt le a kritikával, komoly vagy ironikus publicisztikája megérdemli, hogy néhány – jogtörténetileg is releváns – elemét megvizsgáljuk. Csak 1933-as szövegeit hivatkozom, amely továbbgörgette a *Messias a Sportpalastban* témáit. Hitler visszatérő téma. „Hitler nem magától jött (most nem a személyre s mozgalomra gondolok, hanem a szellemképre, melyet képvisel), hanem mert jöhetett; állásról-állásra üritettük ki előtte a fedezőket, rosszul harcoltunk, mert amíg jól harcoltunk, mukkanni és mozdulni sem tudott, kétszáz éven át”, írta áprilisban.⁵¹ A „Hitler-jelenséget” hosszabb európai szellemtörténeti és intézményi erózió eredményeként kezelte. A „jöhetett” fordulat jogtörténetileg azt a kérdést nyitja meg, miként válik a rendkívüli állapot logikája a mindennapi kormányzás eszközzé, és hogyan válik a legitimitáció alapjává a „történelmi szükségszerűség”. Az „állásról-állásra kiüritett fedezők” képe az intézményi önfeladás metaforája: a védelemre rendelt jogi és társadalmi garanciák (parlament, igazságszolgáltatás, sajtó) fokozatosan engedték át a terepet a nemzetiszocializmusnak.

Goebbels német birodalmi propagandaminiszter, „a német sajtó legfőbb magistere, betiltott a múlt héten Dortmundban egy lapot, mely előnytelen fényképet közölt Hitler Adolf birodalmi kancellárról”, mert „különösen rossznéven vette a dortmundi laptól, hogy olyan Hitler Adolf fényképet adott ki, melyen a kancellár közönséges arckifejezéssel bámul maga elé. Az indokolás szerint a jövőben a német megújulás vezérééről csak komoly és energikus arckifejezésű fényképet szabad közölni.”⁵² Ami lényeges, az Márai kommentárja Hitler arcáról: „Különös arc, kétségtelenül különös arc, ismerem merengve, mosolyogva, mikor virágcsokrot átnyújtó kisleány felé hajol, mikor csapatszemlét tart, mikor bajorországi parasztház verandáján újságot olvas, mikor Hindenburgra felmosolyog – ismerem ezt az arcot, örökre,

50 Egy másik 1933-as publicisztikájában írta Márai, hogy „Wells szerint az új háború úgy kezdődik majd, hogy egy lengyel zsidó Danzigban eltöri a fogsorát s kinjában vigyorogva megy az utcán. Egy náci sért ez a vigyor, összevész a lengyel zsidóval, estére itt a danzigi kérdés, a lengyel korridor és a világháború. Lehet.” Márai, 1933i, 5. Lásd még Mészáros, 2024, 218.

51 Márai, 1933d, 7.

52 Márai, 1933e, 4.

feledhetetlenül.⁵³ *Meg lehet érteni, ha Goebbels gondosan vigyáz erre az arcra. Nincs destruktívabb, mint a jó fotográfia [...]. Ha egy ember már életében a Walhallába kerül, nem lehet az utókorral szemben elég óvatos.*⁵⁴ Amikor Márai Hitler arcáról írt, a politikai teológia modern kelléktárára mutatott rá: a vezető képe szentkép, ikon; a „kép védelme” pedig a hatalomvédelmi mechanizmus részévé vált. Ha valaki életében a Walhallába, a legendás hősök csarnokába került, akkor tulajdonképpen isten, akivel szemben a kritika nem ellenzékiesség, hanem sokkal rosszabb: szentségtörés.

Az alapjogok korlátozása szintén visszatérő téma. Egy potsdami rendezvény rendkívüli biztonsági intézkedései kapcsán jegyezte fel, hogy *„egy birodalomban, ahol a hatalom ellenzéke, éppen a kormányzati rizikó lecsökkentésének érdekében, magánzárkákban és internálótáborokban ül, természetesen indokolt minden óvatosság, mellyel a hatalom önmagára vigyáz. Nem kételkedünk benne, hogy a szép potsdami ünnepség rendezőinek minden okuk megvolt erre a soha nem látott, soha nem álmodott elővigyázatra. S amikor a lelkünk gyönyörűséggel telik el a módszeres német rendezés e szép példája láttán, mégis kénytelenek vagyunk magasztosságából sokat levon, hogy kiküszöbölték belőle, ami minden akciónak erkölcsi értelme és feltételei, az ellenfelet és az ellenérvet.”*⁵⁵ Különösen fontos, hogy Márai az ellenfelet és ellenérvet nevezte meg a közjogi aktusok erkölcsi feltételéül. Így a pluralizmus mint alkotmányos minimum jelent meg. Azt is felismerte, hogy a Harmadik Birodalom az a hely, *„ahol a polgári szabadságjogokat felfüggesztették, ahol a személyes szabadság, a levéltitok megszűnt, ahol bárkit indokolás nélkül lefoghathatnak, fogva tarthatnak bizonytalan ideig, ahol a karhatalom nyíltan és deklaráltan nem az állam, hanem egyetlen párt szolgálatában áll, ahol általános rendelkezéssel lapok százait tiltják be, ahol különítmények az állampolgárok ezreit cipelik a náci kaszárnyák kazamatáiba...”*⁵⁶ Németországban nem valamely alapjog sérült ekkor, hanem a teljes garanciarendszer összeomlott.

Tisztánlátása a Reichstag-tűz kapcsán is megnyilvánult. *„[...] lehet, hogy a kommunisták gyújtották fel a Reichstag épületét, lehet, hogy csak egy eszelős, lehet, hogy több agent provokateur, lehet, hogy a kommunisták olyan ostobák, s a kétes, közömbös eredményű választások előtt négy nappal önkéntesen fegyvert adnak a náci kezébe, hogy tessék, itt az ürügy s a fegyver hozzá, mérsárolj le...”*⁵⁷ Az óvatos, feltételes fogalmazás Márainál nem a bizonytalanság jele, hanem módszer, amely segítségével Márai megmutatta, hogy

53 Hitler 1933-ban még kihasználta Hindenburg „dicsfényét”, hogy saját magát is a nagy német vezetők utódaként jelenítse meg. Az 1933. márciusi Reichstag-választások egyik plakátja szerint, amely Hindenburgot és Hitlert egymás mellett mutatta: *„A legnagyobb szükség idején Hindenburg Adolf Hitlert választotta kancellárrá; most te is válaszol az 1-es listát.”* Az 1-es lista volt a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt listája. Majd *„a potsdami Reichstag ünnepélyes megnyitóján Hitler tiszteletteljesen meghajolt Hindenburg előtt, miközben ő az áldását adta rá. Az eseményt minden moziban bemutatták”.* Dikötter, 55. Hindenburg 1934-ben meghalt, és a birodalmi elnöki és a kancellári tisztséget egyesítették, a Führer-államban nem volt szükség külön államfőre. Vö. Stolleis, 2004, 332.

54 Márai, 1933e, 4.

55 Márai, 1933c, 4.

56 Márai, 1933b, 5.

57 Márai, 1933b, 5.

nem a tényállás volt fontos, hanem a jól preparált ténynek a választásokat befolyásoló eszközként való felhasználása.

Külön érdemes kiemelni, hogy mit írt Ausztria (végül 1938-ban megvalósuló) német bekebelezéséről 1933 júniusában. Ausztriában Márai szerint „*a horogkereszt minden rendelkezésre álló eszközzel iparkodik elfoglalni azokat a stratégiai pontokat, melyeknek birtokában és megfelelő pillanatban az Anschluss hivatalos bejelentése formaság lesz csak [...] Aki a horogkeresztes propaganda jelentőségét a hárommillió szudéta-németség, vagy például a burgenlandi parasztság körében lebecsüli, hogy Tirolról ne is beszéljünk, az informálatlan, vagy számár. Hannibál itt áll a határon s akkora horogkereszt lóg a nyakában, hogy öröm nézni.*”⁵⁸ A „stratégiai pontok” elfoglalása jelzi, hogy a tényleges Anschluss a már elkezdődött folyamat végső (jogi) aktusa, amelynek politikai, pszichológiai, kulturális előkészítése 1933-ban már javában zajlott.

Rendkívül pontos Márainál a nemzetiszocializmus és a totális diktatúra minősítése. „*Mi nem tartjuk valószínűnek, hogy a nemzeti szocializmusból más is alakulhasson, mint káosz, széthullás és európai katasztrófa [...] A weimari alkotmányhozánál igazán csillogóbb kép minden jámbor lélek számára a tempelhofi mező,*⁵⁹ *ahol egymillió német esküszik hűséget nem valamire, hanem valakinek*”, írta 1933 májusában.⁶⁰ Márai szemében a tömeg torz esztétikája és a hűségeskü a legitimáció forrását áthelyezte, az alkotmányos rend helyett a személyi uralomhoz kötött hitvallás vált alapélménnyé, a hatalom igazolásává. Néhány nappal később pedig azt rögzítette, hogy „*a diktatúra, a vörös csakúgy, mint a barna, nem éri be a szuronyok előtt tisztelgő hullá- engedelmességgel; rabszolgái álmát is ellenőrzi, kémrendszere behatol a magánélet titkaiba, s ahol a szurony tehetetlen, ott a szellemi cseka*⁶¹ *végzi el felvilágosító és meggyőző munkáját. Nem elég, ha beleegyezel, nem érik be szavazatoddal, meggyőződésedet is akarják, hitedet, azt a legbelső, megközelíthetetlen, definiálhatatlan valamit akarja megtörni a diktátor, ami pozitív egy emberben...*”⁶² A szabadságjogok felszámolása, a magánszféra áttörése a (hitleri és sztálini) rendszer működésének logikai feltétele. Márai itt felvázolta a totális diktatúra lényegét, amely nem egyszerű elnyomásaként, hanem a személyiség totális birtokbavételére törekvő hatalmi formaként jelent meg: a hitleri nemzetiszocializmus, ahogy a sztálini berendezkedés is, a kényszer mellé a szellemi átformálás igényét állította.

Az 1933-as évet a Horst Wessel-émlékünnepély nyitotta meg, zárni pedig a decemberben bemutatott Horst Wessel-film (*Hans Westmar. Einer von vielen. Ein deutsches Schicksal aus dem Jahre 1929*, vagyis *Hans Westmar. Egy a sok közül. Egy német sors 1929-ből*) zárta. A film a „Kampfzeit”, a hatalom megszerzését megelőző korszak propagandisztikus feldolgozása. A zárójelenet a náci mártírhősét látványos módon magasztalta fel. A „meggyilkolt hős” temetése baljós, feszült hangulatban indult: a menetet alig védte rendőri kíséret, ellenséges tömeg vette körül, majd áttörte a kordonokat és elszabadult

58 Márai, 1933h, 5.

59 Ekkor nyílt terület dél-Berlinben, ahol a náci tömegrendezvényeket tartottak.

60 Márai, 1933f, 1.

61 A „cseka” (ЧК) a szovjet forradalom utáni első politikai rendőrség, az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság rövidített neve; Márai kifejezése ennek metaforájaként az ideológiai kontroll apparátusára utalt.

62 Márai, 1933g, 1.

az indulat. A temetést ennek ellenére a bajtársak jelenlétében megtartották, aztán a zene felerősödésével a hős alakja jelképesen felbukkant: zászlót szorított a kezében, és a viharos felhők elé montírozva jelent meg. A jelenet tetőpontján az SA a Horst Wessel-dalra masírozik, és Hans Westmar is velük együtt lépdel tovább, bajtársaival egy ütemre, mintha halála után is részt venne a közössége diadalmas menetelésében.⁶³ A totális rendszer kiépülésének *első átmeneti éve* lassan lezárult.

Irodalomjegyzék

- Agora, Zs. (2020) *A náciizmus történeti pszichológiája*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Birdsall, C. (2012) *Nazi Soundscapes: Sound, Technology and Urban Space in Germany, 1933–1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bogdán L. (1999) A szemtanú. *Háromszék*. 2581, 4.
- Buchstein, H. (2021) 'Book Review: *Gesammelte Schriften 1933–1936. Mit ergänzenden Beiträgen aus der Zeit des Zweiten Weltkrieges* by Carl Schmitt, Duncker & Humblot, 2021, 572 pages. ISBN 978-3-428-15762-4', *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory*, 24(2), 172–177. doi:10.33134/rds.356.
- Caplan, J. (2019) *Nazi Germany: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Chapoutot, J. (2018) *The Law of Blood: Thinking and Acting as a Nazi*. Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Cseky, I. (1936) *A német vezéri állam*. (A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátai Egyesületének Jog- és Államtudományi Szakosztályában tartott előadások, 22). Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Dikötter, F. (2023) *Diktátorok és személyi kultuszuk: Mussolini, Hitler, Sztálin, Mao Ce-tung, Kim Ir Szen, Duvalier, Ceaușescu, Mengiszu*. Ford. Heil Tamás. Budapest: Rubicon Intézet.
- Egyed, I. (1934) 'A német nemzeti szocializmus alkotmánya', *Magyar Közigazgatás*, 52(46), 1–3.
- Friedländer, S. (1984) *Reflections of Nazism: An essay on kitsch and death*. Translated from the French by Thomas Weyr. New York: Harper & Row.
- Kulcsár-Szabó, Z. (2012) 'Szabó Lőrinc: „A diktátor én vagyok”', *Irodalomtörténet*, 43(4), 445–467.
- Márai S. (1933a) 'Messiás a Sportpalastban'. *Ujság*, 24, 5.
- Márai S. (1933b) 'Dr. Ulk hallgat'. *Ujság*, 53, 5.
- Márai S. (1933c) 'Közbiztonság Potsdamban'. *Ujság*, 66, 4.
- Márai S. (1933d) 'A bukottak nevében'. *Ujság*, 75, 7.
- Márai S. (1933e) 'Az arca'. *Ujság*, 99, 4.
- Márai S. (1933f) 'Berlini címre'. *Ujság*, 112, 1.
- Márai S. (1933g) 'Szabadság'. *Ujság*, 115, 1.
- Márai S. (1933h) 'Szép kilátás'. *Ujság*, 134, 5.
- Márai S. (1933i) 'Párisi napló'. *Ujság*, 211, 5.

63 Vö. Friedländer, 45–46.

- Márai S. (2015) *Sértődöttek. A Garrenek műve 3.* Budapest: Helikon.
- Mészáros, T. (2024) *Egy 20. századi Odüsszeia: Márai Sándor élete I.* Budapest: MMA Kiadó.
- Passmore, K. (2002) *Fascism: A Very Short Introduction.* Oxford: Oxford University Press.
- Schmitt, C. (2021) *Gesammelte Schriften 1933–1936: Mit ergänzenden Beiträgen aus der Zeit des Zweiten Weltkriegs.* Berlin: Duncker & Humblot GmbH.
- Siemens, D. (2013) *The Making of a Nazi Hero: The Murder and Myth of Horst Wessel.* London: I. B. Tauris.
- Stolleis, M. (2004) *A History of Public Law in Germany, 1914–1945.* Translated by T. Dunlap. Oxford: Oxford University Press.
- Tóth, L. (1937) *A német birodalom jellegzetes jogszabályai.* Budapest: Politzer Zsigmond és Fiai.